

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ФАХІВЦЯ

Розглянуто проблему формування професійної свідомості спеціалістів екстремального профілю діяльності. Здійснено теоретичний аналіз підходів до розвитку особистості, визначено психологічні особливості, шляхи і засоби професійного розвитку фахівців екстремальних професій.

Ключові слова: професійна свідомість, екстремальні умови діяльності, проблемні ситуаційні завдання, професійна підготовка.

Постановка проблеми. Питання національної безпеки, збереження життя і здоров'я людей під час професійної діяльності завжди знаходилися в центрі уваги психології. Останнім часом перед психологічною наукою актуалізуються проблеми, пов'язані з аспектами діяльності працівників ризиконебезпечних професій.

Однією з актуальних проблем сьогодення є проблема підвищеної небезпеки життєдіяльності особистості. Впродовж існування людства, у зв'язку зі змінами умов життя, збільшується кількість спеціалізованих служб порятунку та ризикованих видів професій (пожежні, військові, рятувальники, охоронці, працівники правоохоронних органів тощо). Ці люди працюють в екстремальних умовах із постійною загрозою для їх здоров'я та життя. Для надання їм допомоги нагального вивчення потребують психічні зміни в структурі професійної свідомості особистості, що відбулися в результаті перебування в екстремальних умовах.

Стан дослідження. Аналіз вітчизняних і закордонних літературних джерел показав, що, попри наявність деяких праць [8; 10; 11], проблемі функціонування цілісної системи психологічного забезпечення діяльності в екстремальних і надзвичайних умовах приділяється ще мало уваги. Йдеться про опис структурних елементів системи психологічного забезпечення, завдань, функцій, етапів, методик тощо. Майже немає публікацій з проблем концептуалізації системи психологічного забезпечення діяльності в екстремальних умовах, що не дозволяє повною мірою вирішувати практичні завдання оптимізації діяльності в екстремальних ситуаціях за допомогою соціально-психологічних, психологічних і психофізіологічних методів.

Мета статті – здійснення теоретичного аналізу проблеми формування професійної діяльності спеціалістів екстремального профілю діяльності; визначення психологічних особливостей, шляхів і засобів професійного розвитку фахівців екстремальних професій.

Виклад основних положень. Робота в екстремальних умовах передбачає підвищений фактор ризику, дефіцит інформації і часу на обміркування, необхідність прийняття адекватного рішення, високу відповідальність за виконання задачі, наявність неочікуваних перепон. Це висуває підвищені вимоги до стану психічного здоров'я особистості. Сильні емоційні й фізичні навантаження створюють передумови до виникнення у представників ризикованих професій психічних, соматичних розладів, а також суїцидальної поведінки. В таких екстремальних умовах роботи важливими чинниками є стресостійкість та адаптивність особистості, за відсутності яких можливе емоційне вигорання. Зважимо також і на схильність до самопожертви у представників ризикованих професій, яка зумовлена альтруїзмом.

Саме поняття «екстремальний» (від лат. *extremum* – крайній) використовують для об'єднання понять максимуму і мінімуму. Екстремальні умови можуть створюватися не лише максимізацією (зверхдією), але й мінімізацією (дефіцитом) діючих факторів [9]. В обох випадках це призводить до подібних результатів. Проблемами екстремального способу життя та екстремальними видами діяльності займається порівняно молода галузь психології, яку визначають по-різному – психологія діяльності в екстремальних умовах, психологія праці в особливих умовах, екстремальна психологія, та екстремальна психопедагогіка.

Психологія діяльності в особливих умовах – одна із галузей психології, яка вивчає психологічні закономірності змін і відновлення психічної діяльності:

- особистості в умовах, що є екстремальними за своїм характером, пов'язані з дією стресових чинників підвищеної інтенсивності та несуть головним чином безпосередню небезпеку для життя та здоров'я її суб'єкта, пов'язані з безпосереднім ризиком чи загрозою для його життя та здоров'я під час і після виконання професійних обов'язків;

- інших осіб, що постраждали внаслідок дії зазначених чинників;

- пов'язані з цим аспекти психодіагностики, психотерапії, психокорекції, реабілітації та психопрофілактики [10].

За інтегральними оцінками, до таких категорії осіб можна віднести пожежників і рятувальників, співробітників правоохоронних, спеціалізованих органів, військовослужбовців, космонавтів, пілотів, моряків, охоронців, шахтарів, водіїв, спортсменів, працівників АЕС тощо, а також інших осіб, що стали жертвами подій, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених категорій фахівців (ліквідація наслідків стихійного лиха, природних катаклізмів, боротьба з організованою злочинністю, корупцією, тероризмом, оперативно-розшукова діяльність, виконання миротворчої місії в інших країнах тощо).

Об'єктом дослідження, проектування психології діяльності в особливих умовах є факти й закономірності формування, функціонування суб'єктів діяльності (індивідуальних, групових) у різноманітних умовах середовища. Середовище також розуміється широко (як таке, що містить предметні, соціально-психологічні, психофізіологічні, організаційні, гігієнічні, естетичні складові, чинники безпеки діяльності тощо). Своєю чергою, діяльність в особливих умовах охоплює такі окремі її види як спілкування, гра, навчання та власне оперативно-службова та службово-бойова діяльність.

Змістом психології діяльності в особливих умовах є дослідження і/або проектування процесів, що характеризують суб'єкта діяльності (індивідуального, групового) у відповідних (таких, що враховуються чи проектуються) середовищах перебування (проектування, програмування, управління цією діяльністю) [8].

Робота в екстремальних умовах передбачає постійну загрозу для життя. В таких ситуаціях доволі чітко виявляються стійкі риси особистості, її установки. Однак, роль морально-психологічного фактору і професійної підготовки під час роботи людини в стресових ситуаціях не слід переоцінювати. Варто чітко уявляти, що навантаження, яке впливає на психіку людини під час загрози життю, – це насамперед навантаження на її нервову систему. Властивості ж нервової системи у кожної людини індивідуальні, а отже і навантаження по-різному впливає на працездатність різних людей. У деяких людей в момент, коли критична ситуація ставить високі вимоги до діяльності, настає етап психічної нестійкості.

Також постійна загроза для життя, що обумовлена підвищеним фактором ризику загинути в результаті нещасного випадку, аварії або катастрофи, може викликати різні специфічні психічні реакції особистості – від стану тривожності до розвитку різноманітних психічних розладів [7].

Робота в екстремальних умовах призводить до переживань кризових станів суб'єкта. Причиною таких станів є професійне вигорання, яке призводить до стресів і також неможливості адаптування до нових умов праці. Представники ж ризикованих професій є однією з категорій людей, яка схильна до переживання кризових станів. Як правило, професійна криза виявляється в трьох іпостасях: емоційному виснаженні, цинічній оцінці відношення до праці і її результатів, а також недостатності відчуттів власних досягнень. За емоційного вигорання людина почуває втому та виснаженість. У випадку цинічного ставлення до праці людина починає ненавидіти свою діяльність, а отже робота не дає бажаних результатів, відповідного почуття значущості і задоволення від зробленого.

Поведінка людини в екстремальних умовах, а також наслідки, які спричинені такими умовами на особистість, – усе це належить до

кола перспективних питань сучасної психології. В коло питань цієї науки входить дослідження динаміки формування професійної свідомості, діагностика, а також корекція психічних порушень особистості, яка перебувала або постійно перебуває в екстремальних умовах існування. Серед психічних відхилень, які діагностуються у таких людей, такі: порушення когнітивних психічних процесів, психічна дезадаптація, спектр психосоматичних розладів, афективно-шокові реакції, істеричні психози, різноманітні види неврозів тощо [2].

Професійна свідомість – це свідомість, яка розвивається й формується в процесі професіогенезу (розвитку особистості в професійній сфері життєдіяльності), разом із професійною мотивацією, професійним ставленням до світу, посідає ключову позицію, яка обґрунтовує постановку проблеми [1;4].

У психолого-педагогічній літературі є опис професійної свідомості як факт періоду вибору професії. Однак професійна свідомість фахівця формується в процесі усвідомлення професійного шляху й функціонує впродовж усіх етапів трудової діяльності.

Ж.П. Вірна вважає, що професійну свідомість можна розглядати як результат входження в професійну роль, у якій велике значення, на думку автора «життєвих кар'єр» Д. Сьюпера, має уявлення особистості про себе. Так, варіантом реалізації «Я-концепції» є професійна перевага і тип кар'єри. Також у професійну свідомість входять неповторні риси й особливості, пов'язані із специфікою індивідуальної життєдіяльності спеціаліста. Проте вибір майбутньої професії визначається наявністю у людини сукупності рис, власне яких вимагає певна сфера трудової діяльності. Саме ці професійні якості допомагають людині адаптуватися до вимог фаху й самореалізуватися в ньому [3, с. 78].

Професійна свідомість – це психічне утворення, що інтегрує професійне знання, які структуруються в певні програми професійних дій, а також знання людини про саму себе як представника певної професії [4]. Тобто будь-яка професійна сфера перетворюється у свідомість особистості як професійна, акумулюючи її професійну приналежність – інженерну, юридичну, педагогічну, психологічну тощо.

Доволі часто у працях дослідників можна побачити моменти опису формування професійної свідомості особистості як факт періоду вибору професії.

Процес забезпечення розвитку особистості професіонала містить не лише конструювання способів засвоєння операційною стороною діяльності, але й внутрішні фактори у вигляді поєднання змістовних (інтерес до професії, потреба в самореалізації тощо) і адаптивних (престиж професії, заробітна плата тощо) мотивів діяльності, спрямо-

ваних на усвідомлення суб'єктом соціальної значущості своєї професії. Інтеграція цих мотивів на основі певного рівня розвитку психічних (особистісні риси, здібності тощо) і предметних (знання, вміння і навички) компонентів структури особистості дозволяє сформувати суб'єктивні уявлення (образи) обличчя професіонала, які виступають регуляторами розвитку особистості [4].

Професійне становлення особистості – це процес поетапного вирішення низки протиріч між соціально-професійними вимогами, що ставляться до особистості, та бажанням і можливостями їх реалізації, процес формування професійної ідентичності.

Ю.П. Поварьонков у межах концепції професійного розвитку виділяє три основні аспекти розгляду професійної ідентичності:

1) професійна ідентичність – це провідна тенденція становлення суб'єкта професійного шляху;

2) професійна ідентичність – це емоційний стан, в якому перебуває особистість на різних етапах професійного шляху; він виникає на основі ставлення до професійної діяльності і професіоналізації в цілому як засобу соціалізації, самореалізації і задоволення рівня домагань особистості, а також на основі ставлення особистості до себе як суб'єкта професійного шляху, як професіонала;

3) професійна ідентичність – це підструктура суб'єкта професійного шляху, що реалізується у формі функціональної системи, спрямованого на досягнення певного рівня професійної ідентичності [5].

Відомий дослідник у галузі екстремальної психології В.І. Лебедев стверджував, що загроза для життя в екстремальних умовах діяльності певним чином впливає на психічний стан особистості. Він наголошував, що більшість представників ризикованих професій (космонавти, пілоти, підводники тощо) в умовах серйозного ризику відчують стенічні емоції, а також проявляють героїзм і мужність без остраху. Також В.І. Лебедев зазначав, що в низці випадків загроза для життя викликає у представників ризикованих професій розвиток неврозів, які проявляються у вигляді тривожного стану [6].

Г.С. Нікіфоров класифікує умови діяльності за ступенем нервово-психічної напруги. Найнижчий рівень напруги властивий звичним умовам діяльності. Високий же рівень напруги характерний для екстремальних умов діяльності, оскільки саме в таких умовах на людину впливає низка негативних чинників зовнішнього середовища. Наявність високого рівня напруги у взаємозв'язку із наявністю вітальної загрози є підставами для поділу видів діяльності на звичайні, особливі та екстремальні [7].

Розглянемо класифікацію видів діяльності більш детально. До звичайних умов діяльності входять такі умови, які забезпечують нор-

мальне функціонування всіх систем організму людини і не викликають надмірне нервово-психічне напруження. До особливих умов діяльності належать такі умови, в яких можлива загроза виникнення небезпечної ситуації. До останньої групи екстремальних умов діяльності відносять ті умови, в яких присутня реальна вітальна загроза і зазвичай високий рівень нервово-психічної напруги [9].

На представників ризикованих професій діє низка факторів, кожен із яких специфічно впливає на діяльність і поведінку особистості. Однак, є загальні закономірності діяльності, що проходить в екстремальних умовах. Вчені Б.А. Смірнов та О.В. Долгополова вирізняють такі закономірності.

Під час роботи в екстремальних умовах простежуються три види психічної напруги – емоційна, неемоційна та змішана. Емоційна напруга виникає під дією емоціогенних факторів, що викликають почуття тривоги, страху, ризику для життя тощо. Неемоційна напруга виникає в умовах із підвищеними вимогами до розумових ресурсів і рухового апарату. Змішана емоційна напруга характеризується різною «питомою вагою» емоційного компонента в загальній структурі напруги і буває найбільш характерною для різних видів діяльності в екстремальних умовах.

Емоційні умови праці викликають коливання працездатності людини або її спад, особливо за сильної емоційної напруги. В деяких випадках відбувається втрата трудових навичок.

Колівання працездатності залежить від індивідуальних особливостей особистості, насамперед від властивостей нервової системи. Люди з сильною нервовою системою більш стійкі до екстремальної напруги. «Слабкі типи» більш піддаються надпотужним впливам. У них часто спостерігається розгубленість і зменшується надійність виконання роботи.

Емоційна стійкість і надійність роботи підвищується, якщо людина наперед ознайомена із особливостями діяльності, що на неї чекає. З іншого боку, до екстремальних умов діяльності можна звикнути, і це відомо представникам ризикованих професій.

Велике значення під час роботи в екстремальних умовах мають моральні, вольові та інші характеристики особистості, особливо розвиток почуття відповідальності. Для оцінки цієї якості останнім часом у психології використовується термін «надійності особистості» [10].

Робота в екстремальних умовах призводить до того, що працівники переживають кризові стани, які виявляються у професійному вигоранні, потрапленні під стреси, а також неможливості адаптування до нових умов праці. Представники ризикованих професій належать до категорії людей, чия діяльність пов'язана з умовами, що значною мірою сприяють виникненню кризових станів. Для професійної кризи характерні: емоційне виснаження, цинічна оцінка ставлення до праці і

її результатів, а також нестача почуття власних досягнень. За емоційного виснаження людина відчуває втому та виснаженість. У випадку цинічного ставлення до праці людина розпочинає ненавидіти свою діяльність, робота вже не дає бажаних результатів та відповідного почуття значущості й задоволення від зробленого. В.Б. Шапарь зазначав, що професійна криза – це психічна травма. Попереднє життя людини руйнується на очах і вона припиняє його контролювати [11].

Тобто робота в екстремальних умовах передбачає постійну загрозу життю. В таких ситуаціях доволі чітко виявляються стійкі риси особистості, її установки. Однак, роль процесу становлення професійної свідомості за роботи людини в стресових ситуаціях не слід переоцінювати. Варто чітко уявляти, що навантаження, яке впливає на психіку людини при загрозі життю, – це найперше навантаження на її нервову систему. Властивості ж нервової системи у кожної людини індивідуальні, а отже і навантаження по-різному впливає на працездатність різних людей. У деяких людей в момент, коли критична ситуація ставить високі вимоги до діяльності, настає етап психічної нестійкості.

Якісне навчання і розвиток фахівців екстремальних видів діяльності забезпечується дотриманням низки дидактичних принципів і застосуванням спеціальних форм і методів, що відображають специфіку конкретної екстремальної професії. Психологічними засобами розвитку фахівців є психотренінг, психотерапія, психокорекція. Проте сьогодні для особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності недостатньо використовуються сучасні інноваційні технології, насамперед психологічні тренінги [2].

Висновки. Становлення професійної свідомості спеціаліста в екстремальних умовах не є достатньо вивченим. Неоднозначними є думки вчених стосовно впливу перебування людини в екстремальних умовах як фактора психічних і соматичних розладів психіки.

Діяльність в екстремальних умовах передбачає високі вимоги до представників ризикованих професій. Такі люди повинні вміти постійно контролювати свій стан, бути готовими до швидкого прийняття рішень, адекватно оцінювати ситуацію, а також бути здатними віддати своє життя в разі крайньої необхідності. Все це потребує значних психічних зусиль і психологічної стійкості. Дослідження, що присвячені вивченню індивідуально-психологічних і особистісних характеристик представників ризикованих професій, перспективні й актуальні. Вважаємо, що доцільним є діагностика негативних впливів на особистість, яка перебуває в екстремальних умовах діяльності, а також корекція результатів цих впливів на ранніх етапах. Зокрема, важливим є впровадження тренінгових форм роботи серед представників ризикованих

професій з метою оптимізації психологічного здоров'я та побудови оптимальної моделі професійної свідомості фахівця.

1. Бандурка А.М. Профессионализм и лидерство / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х.: Титул, 2006. – 575 с.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учеб. пособ. для вузов / В. А. Бодров. – М.: ПЕРСЭ, 2001. – 511 с.
3. Вірна Ж.П. Мотиваційно-смилова регуляція у професіоналізації психолога / Ж.П. Вірна. – Луцьк: РВВ «Вежа»; ВДУ ім. Лесі Українки, 2003. – 320 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 312 с.
5. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков. – М.: УРАО, 2002. – 160 с.
6. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 303 с.
7. Психология здоровья: учебник для вузов / под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Питер, 2003. – 607 с.
8. Психология экстремальных ситуаций / под ред. В.В. Рубцова, С.Б. Малых. – 2-е изд., стер. – М.: Психологический ин-т РАО, 2008. – 304 с.
9. Психология экстремальных ситуаций: хрестоматия / сост. А.Е. Тарас, К.В. Сельченко. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2002. – 480 с.
10. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.
11. Шапарь В.Б. Психология кризисных ситуаций / В.Б. Шапарь. – Ростов на Дону: Феникс, 2008. – 452 с.

Руденко С.И. Динамика формирования профессионального сознания специалиста

Рассматривается проблема формирования профессионального сознания специалистов экстремального профиля деятельности. Осуществлен теоретический анализ подходов к развитию личности, определены психологические особенности, пути и средства профессионального развития специалистов экстремальных профессий.

Ключевые слова: профессиональное сознание, экстремальные условия деятельности, проблемные ситуационные задачи, профессиональная подготовка.

Rudenko S.I. Dynamics forming of the professional consciousness of a specialist

The article deals with the analysis of the formation of professional consciousness of specialists at the extreme activity profile. The theoretical analysis of approaches to personality development is made, the psychological characteristics, ways and means of professional development of specialists of the extreme professions is defined.

Key words: professional consciousness, extreme conditions of activity, problem situational tasks, professional preparation.